

УДК 34.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.6>

ПРАВОВІ ЗАСОБИ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ФУНКЦІЇ ТА ВЗАЄМОДІЯ В ПРОЦЕСІ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Павлюков І.І.,
аспірант кафедри теорії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
pavliukovknu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3490-1221>

Павлюков І.І. Правові засоби: поняття, види, функції та взаємодія в процесі регулювання суспільних відносин

Мета. З'ясування поняття, видів, функцій та принципів взаємодії правових засобів. Розкриття сутності правових засобів як ключового елемента інструментальної теорії права. Обґрунтування поняття правових засобів та їх властивостей, визначення критеріїв класифікації та видів правових засобів; здійснення наукового аналізу функціонального призначення правових засобів, дослідження принципів взаємодії правових засобів. *Методи дослідження.* При здійсненні дослідження були використані загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. *Наукова новизна.* Надано авторське визначення правових засобів. Розглянуто основні підходи до визначення правових засобів та їх основні ознаки, а також обґрунтовано властивості правових засобів. Проаналізовано основні ознаки засобів-установлень та засобів-діянь. Визначено критерії класифікації та види правових засобів. Здійснено науковий аналіз функціонального призначення правових засобів. Досліджено основні принципи взаємодії правових засобів. *Висновки.* Правові засоби є основоположними засобами правового регулювання, які мають власні ознаки та функціональне призначення. Застосування у комплексі засобів-установлень та засобів-діянь здатне забезпечити найкращий результат правового регулювання. При використанні конкретних правових засобів важливо знати, як правильно їх зіставити, щоб у своїй взаємодії обрані засоби (інструменти та технології) у певній ситуації відповідали один одному, посилювали дію та юридичну силу один одного та призвели до якісної дії правового регулювання. Таким чином, важливою для кожного обраного правового засобу є проінформованість про можливості співвідношення, можливості вступати відповідним чином у зв'язок з іншими засобами. Лише в такому випадку можливе обрання конкретного ефективного правового засобу для досягнення поставлених цілей.

Ключові слова: механізм правового регулювання, правові засоби, правова система.

Pavliukov I. Legal means: concepts, types, functions and interaction in process of regulating social relations.

Goal. Clarification of the concept, types, functions and principles of interaction of legal means. Disclosure of the essence of legal means as a key element of the instrumental theory of law. Justification of the concept of legal remedies and their properties, definition of classification criteria and types of legal remedies; carrying out a scientific analysis of the functional purpose of legal means, researching the principles of the interaction of legal means. *Research methods.* When conducting the research, general scientific and special methods of scientific knowledge were used. *Scientific novelty.* The author's definition of legal remedies is provided. The main approaches to the definition of legal means and their main characteristics are considered, as well as the properties of legal means are substantiated. The main features of means-settings and means-actions are analysed. Classification criteria and types of legal remedies are defined. A scientific analysis of the functional purpose of legal means was carried out. The main principles of the interaction of legal means have been studied. *Conclusions.* Legal means are fundamental means of legal regulation, which have their own characteristics and functional purpose. Application in a complex of means-settings and means of actions can ensure the best result of legal regulation. When using specific legal means, it is

important to know how to match them correctly, so that in their interaction the selected means (tools and technologies) correspond to each other in a certain situation, strengthen the effect and legal force of each other and lead to a qualitative effect of legal regulation. Thus, it is important for each chosen legal means to be informed about the possibilities of correlation, the possibility to enter into a connection with other means in an appropriate manner. Only in this case, it is possible to choose a specific effective legal remedy to achieve the set goals.

Key words: mechanism of legal regulation, legal means, legal system.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку суспільства та держави відбуваються значні реформаційні процеси. Відповідно до мети здійснюваних реформ змінюються і цілі в праві, за якими змінюються і засоби їх досягнення. Проблема правових засобів, їх своєчасного та якісного удосконалення у правотворчому та правореалізаційному процесах все більше стає актуальною, науково та практично вагомою. Без її відповідного наукового вирішення неможливо оптимізувати механізм правового регулювання, налаштувати вітчизняну правову систему на соціально плідну роботу. Поняття «правові засоби» надає змогу узагальнити всі ті явища (інструменти та процеси), які покликані забезпечувати досягнення поставлених законодавством цілей. Ця категорія пов'язує ідеальне (мету) з реальним (результат), об'єднуючи в собі одночасно як фрагменти ідеального – інструменти, так і фрагменти реального – технологію. Саме в цій площині названі різномірні юридичні феномени можливо розглядати у якості засобів.

Теоретичну базу дослідження складають праці таких українських вчених як С.Д. Гусарев, А.М. Денисова, А.П. Заєць, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, О.Л. Львова, О.В. Малько, Л.О. Макаренко, О.М. Мельник, Н.М. Оніщенко, А.В. Сапун, В.С. Сіренко, Т.І. Тарахонич, О.Д. Тихомиров. Серед іноземних вчених теоретичною базою дослідження стали праці С.С. Алексєєва, О.С. Іоффе, Ю.Х. Калмикова, В.Н. Кудрявцева, А.В. Малько, Н.І. Матузова, В.С. Нарсєянца, Б.І. Пугінського, Т.Н. Радько, А.В. Сапун, В.М. Сірих, Ю.А. Тихомирова. Проте на сьогодні правовою доктриною не вироблено однозначного підходу до розуміння даної категорії, а тому наявні підходи до розуміння правових засобів є важливими для вироблення єдиного, найбільш оптимального бачення.

Метою цієї статті є з'ясування поняття, видів, функцій та принципів взаємодії правових засобів. Розкриття сутності правових засобів як ключового елементу інструментальної теорії права. Їх реалізація можлива за умови виконання наступних завдань:

- 1) обґрунтування поняття правових засобів та їх властивостей;
- 2) визначення критеріїв класифікації та видів правових засобів;
- 3) здійснення наукового аналізу функціонального призначення правових засобів;
- 4) дослідження принципів взаємодії правових засобів.

Основна частина. Проблема правових засобів, їх своєчасного та якісного удосконалення у правотворчому та правореалізаційному процесах все більше стає актуальною, науково та практично вагомою. Без її відповідного наукового вирішення неможливо оптимізувати механізм правового регулювання, налаштувати вітчизняну правову систему на соціально плідну роботу. Поняття «правові засоби» надає змогу узагальнити всі ті явища (інструменти та процеси), які покликані забезпечувати досягнення поставлених законодавством цілей. Ця категорія пов'язує ідеальне (мету) з реальним (результат), об'єднуючи в собі одночасно як фрагменти ідеального – інструменти, так і фрагменти реального – технологію. Саме в цій площині названі різномірні юридичні феномени можливо розглядати у якості засобів.

Виходячи із проаналізованих вище ідей, вважаємо, що правові засоби – це правові явища, що відображаються в інструментах (установленнях) та діяннях (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей. В якості правових засобів виступають норми та принципи права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, акти реалізації прав тощо. Це категорія, що є самостійною та характеризується лише її притаманними рисами.

На нашу думку, найбільш повно обґрунтовує загальні ознаки правових засобів Н.М. Марченко. Так, вчений наголошує на тому, що правові засоби:

- відображають узагальнюючі юридичні способи забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей;
- визначають інформаційно-енергетичні якості та ресурси права, що надає їм особливої юридичної сили, націленої на подолання перешкод на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин;

- поєднуючись певним чином, є основними функціонуючими частинами (елементами) дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто функціональної сторони права);
- викликають юридичні наслідки, конкретні результати, що визначають певний ступінь ефективності чи дефектності правового регулювання;
- забезпечуються державою [5, с. 428].

На нашу думку, цей перелік важливо доповнити важливими властивостями правових засобів, адже вони:

- мають правовий характер;
- мають визначену форму виразу;
- відображаються у правових документах;
- спричиняють психологічний вплив на суб'єктів права;
- є засобом узгодження інтересів суспільства та особи;
- закріплюють моделі правомірної поведінки суб'єктів;
- визначають характер поведінки суб'єктів з т. з. її відповідності чи протирічності вимогам права;
- стимулюють правомірну поведінку;
- є елементом механізму правового впливу.

Дослідження правових засобів з точки зору їх значення для поведінки суб'єктів права обумовлює необхідність аналізу засобів-установлень і засобів-діянь та притаманним їм певних ознак.

Засоби-установлення характеризуються:

- субстанційністю, яка покликана охарактеризувати саму сутність явища – то, з чого воно складається як реальний факт оточуючої дійсності;
- інформаційністю, що визначає юридичні інструменти як закріплені в законодавстві відомості, що мають форму юридичних фактів, суб'єктивних прав та обов'язків, пільг, заборон тощо.
- статичним характером, що підкреслює природу засобів, які використовують суб'єкти;
- фіксованістю нормативно перш за все в законах, підзаконних актах, які вимагають відповідної поведінки;
- встановленням моделей, які в процесі їх використання можуть призвести до досягнення поставлених цілей.

Засоби-діяння теж визначаються:

- динамічним характером, який орієнтується на відповідну діяльність з використанням певних інструментів;
- існуванням у сфері існуючого та виявлені в реально існуючій поведінці осіб;
- формальним виразом у актах реалізації прав та обов'язків, які означають завершальний етап досягнення цілей та задоволення відповідних інтересів [5, с. 429].

До засобів-діянь належать акти реалізації прав та обов'язків як самостійного елементу механізму правового регулювання. Доречно зазначити, що практично всю юридичну діяльність (правотворчу, правозастосовну, інтерпретаційну), якщо її розглядати призму актів реалізації прав та обов'язків, можливо віднести до юридичної технології (засобів-діянь). Наприклад, правотворчий орган, приймаючи нормативні акти, реалізує власні повноваження через відповідні права та обов'язки. Так само здійснюється і будь-яка інша юридична діяльність, основу якої, знову ж таки, складають акти реалізації прав та обов'язків, а результатом – правозастосовні та інтерпретаційні акти.

Правові засоби створюють загальні, гарантовані державою та суспільством можливості для посилення позитивних регуляторних факторів та, одночасно, для усунення перешкод, тобто негативних факторів, які постають на шляху вдосконалення соціальних зв'язків. «Ефективно діючі норми, - підкреслює В. М. Сирих, - покликані вмщати такі юридичні засоби, які дозволили б нейтралізувати негативні фактори та посилити дію позитивних. У протилежному випадку дія негативних факторів буде більш інтенсивною, ніж правових засобів. Відповідно і результати дії норм права будуть іншими, аніж планував правотворчий орган» [3, с. 10].

Категорія «правові засоби» дозволяє чітко усвідомити місце та призначення різноманітних юридичних явищ у реалізації інтересів суб'єктів у єдиному процесі правового впорядкування, взятого в єдності як механізм правового регулювання. Саме ці властивості правових засобів, які виступають елементами даного механізму, характеризують його в найбільш повній мірі як логічно завершену систему.

Процес правового регулювання, як зазначав В.М. Горшеньов, поділяється на два головних аспекти, які взаємозабезпечують один одного:

– засоби впливу (зовнішні по відношенню до волі суб'єктів фактори дозволу та заборони, виражені в нормах права);

– засоби реалізації права у врегульованих суспільних відносинах (результат реагування суб'єктів на правовий вплив – вчинення дозволених дій, утримання від заборонених дій) [2, с. 10-11].

Досягнення мети правового регулювання правотворчими та правозастосовними суб'єктами, на нашу думку, пов'язується з неможливістю:

– недооцінки ними інструментів та переоцінки технології, що стає причиною недоліків, які пов'язані з нормативною базою (прогалин, недосконалості засобів-установлень як критеріїв поведінки);

– переоцінки інструментів та переоцінки технологій, що призводять до відриву правової форми від змісту – суспільних відносин, та призводять в результаті до «мертвих» законів», правового ідеалізму (коли ідеальне у засобах явно домінує над реальним);

– одночасної недооцінки як інструментів, так і технологій, що виявляється в юридичному нігілізмі, в ігноруванні як правової форми, так і змісту, у низькому рівні правової культури, у різних правопорушеннях;

– одночасної переоцінки і інструментів, і технології, що пов'язано з відривом юридичних утворень та процесів від реальності і відповідно з недосягненням мети правового регулювання. Подібне співвідношення інструментів і технологій є додатковим аргументом до висновку, що результат можливий лише за відповідної взаємної участі цих правових явищ.

Результат залежить також від видів застосованих правових засобів. Їх багатоманітний характер надає можливість класифікувати правові засоби, тобто розподілити їх за певними критеріями. На нашу думку, найбільш доцільним є виокремлення наступних критеріїв класифікації правових засобів:

I. *В залежності від завдань, що вирішуються у правовому регулюванні:*

1) *загальні* правові засоби, які вирішують універсальні завдання правового регулювання на всіх його етапах. За своєю сутністю вони виконують роль основних елементів механізму правового регулювання в цілому;

2) *спеціальні* правові засоби можуть бути розподілені на два підвиди:

– правові засоби, які виконують особливі соціальні завдання в сфері правового регулювання. Вони складають специфічний блок однорідних за своїм характером правових засобів, які утворюють різноманітні правові режими – правові режими реалізації різних форм власності, правові режими праці, правові режими землекористування тощо;

– правові засоби на рівні виконання конкретного, окремого завдання. Це специфічні установлення та форми операційного порядку, які використовуються у правовій діяльності державних органів, громадських об'єднань, окремих громадян – скарга, акт, завдаток тощо [1, с. 78].

II. *В залежності від ступеня складності* правові засоби поділяють на *первинні* (елементарні) та *комплексні* (складні). Якщо до перших належать найпростіші та неподільні приписи – суб'єктивні права та юридичні обов'язки, заохочення та покарання, пільги та заборони, то до других – комбіновані, які складаються з первинних – договір, норма, інститут тощо.

III. *За призначенням* правові засоби поділяються на:

– *регулятивні*, які встановлюють способи та порядок здійснення права, забезпечують належну діяльність суб'єктів з реалізації права;

– *охоронні*, направлені на охорону правопорядку, на відновлення порушеного права (можуть містити елементи державно-владного характеру); та

– *процесуальні* (процедурні), які визначають порядок, форми та види дій з використання регулятивних та охоронних правових засобів, способи їх оформлення та фіксації, стадії здійснення.

IV. *За предметом правового регулювання* розрізняють конституційні, адміністративні, цивільні, кримінальні правові засоби.

V. *За характером* правові засоби поділяють на матеріально-правові (рекомендації) та процесуальні (позови).

VI. *За значенням наслідків* – це звичайні (штраф) та виключні (кара довічне ув'язнення).

VII. *За часом дії* – постійні (громадянство) та тимчасові (премія).

VIII. *За типом правового регулювання* – нормативні (встановлені в нормах права заборони) та індивідуальні (акти застосування права).

IX. *За інформаційно-психологічною належністю* – стимулюючі (пільги) та обмежуючі (призупинення).

X. *За методами, способами та типами правового регулювання* – імперативні та диспозитивні правові засоби (Авт. - більш детально ця класифікація була описана в попередньому розділі).

Практичне значення правових засобів виявляється в їх функціях. Найважливішою функцією правових засобів є досягнення мети правового регулювання. Її зміст складає забезпечення безперешкодного руху інтересів суб'єктів до цінностей, гарантування їх законного та справедливого задоволення, що відображає роль юридичних інструментів та технологій в загальній системі правових факторів.

Важливою функцією юридичних засобів є впровадження певного ступеню цивілізованості існуючих суспільних відносин, забезпечуючи замість незаконних та стихійних правові механізми вирішення виникаючих проблем, правових засобів усунення конфліктів. Юридичні засоби, таким чином, сигналізують про ступінь цивілізованого розвитку конкретного суспільства.

Правові засоби своєю дією визначають можливості права, його потенціал у регулюванні суспільних відносин, у задоволенні правомірних інтересів індивідуальних і колективних суб'єктів. Власне, правові засоби і надають соціальній цінності праву.

Таким чином, юридичні засоби є досить важливою юридичною категорією, яка відображає існуючу правову реальність: визначення інструментів та діянь суб'єктів щодо їх застосування з метою досягнення конкретних результатів. Лише за умови впорядкування знань про ці складні феномени за їх адекватного та якісного використання в юридичній сфері можливо сподіватись на підвищення ефективності правового регулювання, що забезпечить якісно новий рівень розвитку правової форми.

Важливим аспектом дослідження категорії «правові засоби» є визначення принципів їх взаємодії. Ці принципи є основоположними у визначенні характеру практичного застосування правових засобів.

Серед принципів взаємодії засобів-установлень та засобів-діянь у процесі досягнення цілей розрізняють наступні:

1) *принцип гарантованого забезпечення* засобів-діянь засобами-установленнями, що заснований на рівному використанні засобів обох видів, оскільки якісна дія засобів-діянь неможлива без існування відповідних ефективних засобів-установлень як якісної бази реалізації права;

2) *принцип достатньо повного вибору* засобів-діянь для виконання тих чи інших засобів-установлень, який є кореспондуючим попередньому принципу. Одні і ті ж засоби-установлення у різних варіантах суспільних відносин можуть потребувати різних способів втілення, а, відповідно, і засобів-діянь. Тому важливою є наявність варіативності вибору засобів-діянь для кожного виду засобів-установлень відповідно до конкретних суспільних відносин;

3) *принцип координації юридичної сили* між засобами-установленнями та засобами-діяннями, що полягає у тому, що засоби обох видів повинні мати приблизно рівну юридичну силу, оскільки, в іншому випадку реалізація права буде менш ефективною, або зовсім не ефективною;

4) *принцип взаємодоповнення* засобів-установлень (як статичних явищ) та засобів-діянь (як динамічних явищ), оскільки правова система складається зі статичних та динамічних елементів і між ними повинен існувати принцип взаємодоповнення, адже для ефективної діяльності засоби обох видів повинні відповідати один одному. Також цей принцип може відображатися у випадку наявної недосконалості засобів одного з видів. Тому для ефективної діяльності та взаємодії більш якісні засоби одного виду доповнюють менш якісні засоби іншого виду, що в результаті забезпечує ефективний правовий вплив;

5) *принцип врахування практики* використання засобів-діянь у відповідних умовах для врахування реальної ефективності існуючих засобів-установлень. Важливим аспектом реалізації права є відповідність ідеального та реального. Навіть у випадку ідеальних засобів-установлень їх реалізація через засоби-діяння може бути неефективною. У такому випадку, враховуючи практику застосування технологій, необхідно добрати відповідні діючі засоби-діяння або змінити інструменти таким чином, щоб за конкретних умов у взаємодії вони були діючими з технологіями, забезпечували якісну реалізацію права;

6) *принцип економії (найменшої витрати)* засобів обох видів. Право як регулятор суспільних відносин завжди намагається добрати такі засоби, які б витрачали найменше енергії за їх ефективного функціонування. Зекономлену енергію на одних засобах право може направити на функціонування інших засобів. Проте треба зазначити, що зменшення витрати енергії не повинно призводити до зменшення ефективності. У цьому випадку зменшення енергетичних витрат на функціонування правових засобів не буде виправданим.

У процесі застосування правових засобів суб'єкти завжди повинні зважати на конкретні обставини, адже важливо не допустити помилку в оцінці певного засобу за цих обставин. Суб'єктам правотворчості та правозастосування при досягненні цілей правового регулювання важливо уникати наступних крайностей:

1) недооцінки інструментів та переоцінки технологій, що обов'язково призводить до недоліків, пов'язаних з нормативною базою (правовий вакуум, прогалини, недосконалість засобів-установлень як критеріїв поведінки осіб);

2) переоцінки інструментів та недооцінки технологій, що тягне за собою відрив правової форми від змісту – суспільних відносин і виявляється загалом в «мертвих» законах, заорганізованості, правовому ідеалізмі (коли ідеальне усвідомлення в засобах явно домінує над реальністю);

3) одночасної недооцінки як інструментів, так і технологій, що знаходить свій вираз в юридичному нігілізмі (в ігноруванні як правової форми, так і змісту), в низькій правовій культурі, в різного роду правопорушеннях;

4) одночасної переоцінки як інструментів, так і технологій, що пов'язане з відривом юридичних утворень та процесів від реальності та відповідно з недосягненням мети правового регулювання [1, с. 124].

Висновки. Правові засоби є основоположними засобами правового регулювання, які мають власні ознаки та функціональне призначення. Застосування у комплексі засобів-установлень та засобів діянь здатне забезпечити найкращий результат правового регулювання. При використанні конкретних правових засобів важливо знати, як правильно їх зіставити, щоб у своїй взаємодії обрані засоби (інструменти та технології) в певній ситуації відповідали один одному, посилювали дію та юридичну силу один одного та призвели до якісної дії правового регулювання. Таким чином, важливою для кожного обраного правового засобу є проінформованість про можливості співвідношення, можливості вступати відповідним чином у зв'язок з іншими засобами. Лише в такому випадку можливе обрання конкретного ефективного правового засобу для досягнення поставлених цілей.

Список використаних джерел:

1. Сапун В.А. Инструментальная теория права в юридической науке. Современное государство и право. Вопросы теории и истории. Владивосток, 1992. 324 с.
2. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в современный период коммунистического строительства. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. С. 1969. 40 с.
3. Сырых В.М. Истинность и правильность как критерии теоретической эффективности норм права. *Эффективность закона* / под ред. Тихомирова Ю.А. М., 1997. С. 9-28.
4. Марченко Н.М. Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах. М. Норма. 2010. Т. 3. 712 с.